

ազգերուն այն բառերն իրարու հետ համեմատուին, որոնք մէկմէկէ փոխ շին առնուած: Օրինակի աղաքաւ Բաճիկ եւ հնչ. բաճաւ արշափ նմանաձայն են. բայց ինչպիսի պլանայն է ասոնցմէ լայ, թէ եւ անոնց հետ նոյն է արմատական ծագմամբ: Դարձեալ, ինչպէս անշուշտ գիտեցին ընթերցողք, քաւ, քաւ, լայ՝ քամայն գիր ասենեւին չունին: Այս եւ ասոնց մասն երեւոյթները բացառելով կը ցուցնեն թէ չայք եւ Վարսիկը նախազգային միութենէն անմիջապէս ետքն իրարմ զատուած հետեացած՝ եւ մէկմէկէ անկախ իրենց քմականաց կարգն յառաջ բերած են:

(Ըրդրուելիք) Է. Մ. Տ.

ՄԱՅՆՆԱԳՐԱԿԱՆ

Ռ. ՓՈՆ ԷՐԵՐԵՐԻ ԵՆ ԿԱՆԿԱՆՆԵՐ ՆԵՐՔ

Ազգի մը վրայ տրուած տեղեկութիւնն անշուշտ անկողմնակալ է, երբ հեղինակն օտարալիցի է, մտաց աւուրնին ազատ քն որեւէ գունաբանութենէ (daltionisme) — կ'ուզենք ըսել՝ կրից ծնած սխալագոյն կեղծ պատկերներէ, — քննող հեղինակն ատակ է քննելու, եւ ազգի մը յատկութիւններն ոչ մէկ կամ երկու անձանց վրայէն կը քաղէ կը հանէ, այլ ազգին ընդհանրութեան վրայ իւր քննութիւնները կը կատարէ, եւ այնպէս կու տայ իւր վճիռն: Այսպիսի հեղինակի մը տեսութիւններն կաւկասի Հայոց վրայ՝ կ'ուզենք մեր յարգող ընթերցողաց առջեւ դնել:

Դասնօթ է թերեւս մեր ընթերցողաց ոմանց Ռ. Փոն Էրբերդ գերմանացին, որ իբրեւ բարձրաստիճան զինուորական Ռուսիոյ՝ երկու տարի կաւկաս բնակած եւ երկայն ճանապարհորդութիւն Երբած է այն կողմերն, թէ զինուորական եւ թէ անձնական գիտական վախճաններու համար: Ատով առիթ եւ հնարաւորութիւն ունեցած է այս երկիրն եւ իւր բնակիչներն՝ բազմամթիւ մանր մանր ազգեր, գիտելու եւ քննելու: Իւր այս ճանապարհորդութիւնն յօգուտ գործածելով՝ որչափ տեղեկութիւն որ մթերած է յայտմամբն, բովանդակած է գերմաներէն մատենի մը մէջ՝ զոր այն ինչ հրատարակած է: Այս անտիկար կը կոչուի՝ Կաւկաս եւ իւր յաւաքներն, անձամբ գիտուած ի Ռ. Փոն Էրբերդէ՝ Է. Է. Դինսկին տեսութիւններն այնու մասնաւոր ար-

ժէք ունին՝ որ ամենայն ինչ աչք տեսած, ակնաւոր լսած եւ անձամբ կշռած է, այնպէս որ չի ցուցնել ինք զինք մէտ խօսելու այն իրաց վրայ՝ զոր անձամբ չէ գիտած: Իւր դիտումն եղած է գլխաւորաբար մարդաստանական եւ ազգագրական քննութեանց ենթարկել այս գաւառաց բնակիչներն՝ որոնք Եւրոպացւոց քղածածուկ գաղտնիք մը մնացած են ցոյսօր: Հետաքրքրամբան են իւր տեղեկութիւններն զոր կու տայ մանրամասն կաւկասեան ազգաց վրայ, իրենց սովորութեանց, զգեստուց, տեղական գրից եւ այլ նոյնպիսեաց վրայ, եւ շատ ազգեր ու քաղաքներ լուսատիպ պատկերօք ընթերցողաց առջեւ կ'ընծայեցընէ: Ընթերցողը մերթ կը հանդիպի Գաւգաւ-Գաւգի մը՝ որ հրացան ի ձեռին ծառի մը յեցած սէգ կը կենայ, եւ մերթ Չերիտի մը որ կարծես խորհրդօք մէջ թաղուած է աչքն յերկիր սեւեռած. երբեմն (մոնոլ) Աւերի մը՝ որուն գիրքը մեծութիւն մը կը ցուցնէ, եւ երբեմն Վաչաչոյ բազմութեան (քահանայ, արք եւ կանայք) Ուրախութիւն արարեւ տեսնել (եր. 328)՝ նաեւ հայ կնոջ մը լուսատիպ պատկերն, որուն տակ կը գրուի՝ Հայ կնոջ Աւերի-Կաւգաւ. (յաւաքներն պատկերաւ նշանակի):

Այս ընտիր մատենան՝ որ 385 երեսէ կը բաղկանայ, բաժնուած է 15 գլխոյ: Ունի երկու Յաւելուած՝ կաւկասեան ազգաց լեզուաց եւ զինաբանական չափերու վրայ, եւ երկու լեզուաբանական եւ ազգագրական տախտակ: Ժ. Գ. գլխոյն մէջ (եր. 327) կը խոսի նաեւ Անգրկաւկասեան Հայոց վրայ գրեթէ չորս երես: Բովանդակ գործոյն մէջ ալ Հայք շատ անգամ կը յիշատակուին, կը համեմատուին այս ինչ կամ այն ազգին հետ, եւ այլն: Այս ցիրուցան յիշատակութիւններէն նշանաւորապէս զնենք նախ հոս, եւ յետոյ Հայոց վրայ խօսող գլխոյն թարգմանութիւնը տանք:

Երես 16 ընդհանրապէս Կաւկասի վրայ խօսելով՝ զԱրցաքն կ'անուանէ՝ «Անուանուհ, պարզ, նահապետական, անտարբեր, անհոգ եւ հիւրասեր» իսկ զՀայն կը կոչէ՝ «Գնահատող, տաղանդաւոր, շատեր, շրջահայեաց եւ ճարտար, վաճառական»:

Երես 343 կը դնէ կաւկասի բնակչաց թիւն թղթագրական բաժանմամբ, որմէ կ'իմասնանք՝ թէ կաւկասի շնորհուրդական տոհմին մէջ բազմութեամբ առաւել են նախ Ռուսք՝ 2,000,000, երկրորդ Հայք՝ 780,000: Այս ազգահամարն եղած է 1881ին: Եթէ Ռուս-Աւգայեան ժողովրդոց մէջէն Արարատական-Քա-

1 Der Kaukasus und seine Völker, nach eigener Anschauung von R. von Erckert, Leipzig, 1887.

Թարն (1.060,000) մեկտեղ առնուի, կաւկասու եւ Անդրկաւկասու բնակիչները բազմութեան կողմանէ պիտ կարգէր ինչնանս. 1. Ռուսը, 2. Թաւթարը, 3. Հայը...

Երես 355 կաւկասու բնակչաց լեզուին վրայ խօսելով՝ «Հայերէնը, կ'ըսէ, ըստ նորագոյն քննութեանց կը նկատուի ներկայացուցիչ արիւնական ընտանեաց — Սանկրիի բով՝ — ինքնական բայց կորուսեալ մէկ լեզուին կամ լեզուի խմբին: Հայերէնի գաւառայն գոյններէն մին Գ. դարու մէջ գրականութեան լեզու եղած է:»

Երես 359 կը ստորագրէ՝ Թէ ինչպէս կաւկասեան ժողովրդոց գլուխը չափած է: Սոյն գլխոյն մէջ (եր. 366) կը նշանակէ Թէ 21 Հայու գլուխ է չափած, եւ հետեւութիւն այն եղած է՝ որ Հայոց գլխոյն երկայնութիւնը չափազանց կարճ է, եւ յայտ՝ մասին կաւկասեան ժողովրդոց վերջին երրորդն են, ուր որ գլխոյ բարձրութեան կողմանէ ամէն ազգերէ առաջին են, եւ միւս կաւկասեան ազգաց գլխոյ բարձրութիւնը նուազագոյն է քան զՀայոցն: Գլխոյ բարձրութիւնն ըզնդէ շատութեան նշանակ է, կ'ըսէ հեղինակն: Վերջապէս չափելով կաւկասեան ազգաց նաեւ երեսն ու քիթը, կը հետեւընէ՝ (եր. 375) Թէ Հայոց եւ Աւրպատեան-Թաքթարներու գլուխն ամենէն բարձր է: «Թէ, կ'ըսէ (եր. 375), ըզնդէ չափն հոգեկան տաղանդին աստիճանին համար նշանակութիւն մ'ունի, պէտք ենք ըսել՝ Թէ այն գլուխն՝ որ առաւել երկայնագոյն եւ լայն է, առաւել հանձարեղ ըլլայ: Բայց կ'երեւայ Թէ բարձրութիւնն առաւել նշանակութիւն ունի: Եւքրիմոցիք շատ երկայն՝ բայց յարկածեւ գլուխ ունին, սակայն շատ նուազ տաղանդաւոր են: Ընդհակառակն բարձրագլուխ Հայերն կաւկասեան տոհմին առաւել տաղանդաւորը կ'երեւան:»

Սոյնպէս (եր. 377) գլխոյ եւ քիթի չափերն իրարու համեմատելով՝ կը գտնէ որ գլխոյ աղւնիւ ձեւ ունեցողներուն մէջ առաջինն Հայն է: Իսկ առանց գլխոյ բարձրութիւնն առնելու, այլ միայն լայնութիւնը՝ Հայն երկրորդն է:

Բաւական կը համարինք այսչափ ժողովածոյն՝ որով ծանօթացուցինք մեր ընթերցողաց այն ցիրուցան տեղեկութիւններն ջոր կու տայ գիտնական հեղինակն: Թարգմանները հոս բառ առ բառ այն գլուխն՝ որ Հայոց է նուիրուած:

Հայք:

«Կաւկասի սահմանին մէջ կը բնակին իրր 780,000 Հայք, գրեթէ միայն Անդրկաւկասու հարաւակողմը՝ բայց միշտ դեպ ի հիւսիս, եւ

գլխաւորաբար դեպ ի Թիֆլիս ելելով. ասոնք ըբացեոց մէջ հետեւեալ տեղ կը գրաւեն, եւ գլխաւորաբար Ատրպատական-Թաւթարներու մէջ գունդագունդ ցրուեալ են:

Երկրասեւ խնդիրներէ ետեւ՝ Թէ ազգաց ո՞ր խմբին մէջ կարգելու է զՀայոց, այժմ սա հետեւութեան հասնուած է՝ որ Հայք հնդգի-գերմանական կամ հնդգի-եւրոպական ազգաց մեծ ընտանեաց կը վերաբերին, սակայն իբր բոլորովին բաժանեալ անդամ: Բայց ասիկայ լեզուաբան-որէն միայն հիմն ունի, ինչպէս նաեւ լեզուաբան-որէն միայն ազգակցութիւն կը գտնուի Արեաց եւ հնդեւրոպական ազգաց մէջ: Տոհմի (Race) եւ արեան կողմանէ՝ Հայոցն այնպէս զգալապէս եւ միօրինակ կարճ-բարձր գլուխ ունենալը՝ տարբերութեան էական կէտ մըն է, որ կը յիշեցընէ նախատոհմ մը (Ur-Race), որ հաւանականաբար Արեւմտեան կամ Յառաջկողման Աֆա բնական, եւ ինչպէս կ'երեւայ՝ տակաւին մնացորդ ունեցած է, եւ որուն կը միաբանին կարճգլուխութեան կողմանէ գէթ կաւկասեան ժողովուրդը, (ի բաց առեալ Թաւթարներն ու Գալմիւզները):

Հայոց մեծագոյն մասը գլխաւորաբար կաւկասեան սահմաններէ դուրս՝ մերձաւոր Պարսկաստան եւ Յաճկաստան կը բնակի:

Հեղինակը դժբախտաբար չկրցաւ Հայաստան այց իլել: Սակայն շատ Հայք ի Թիֆլիս եւ պլուր չափեց, եւ իրենց լեզուն յիշեալ բառերու ցանկին մէջ Թարգմանեց՝, որպէս զի գտնէ անոնց ազգեցութիւնն ի կաւկասեան ինչնային զուս. բայց այսպիսի ազգեցութիւն չի նշմարուիր:

Կը հրաժարինք այս մտադրութեան արժանի եւ տաղանդաւոր ազգին պատմութեան եւ մասնական յատկութեանց վրայ տեղեկութիւն տալէ, եւ չենք ուզեր ասոր առաւելութիւններն ու Թերութիւններն հոս մէջ բերել. վասն զի զայս ամենայն մեր անմիջեղորդական շօշափմամբ քննել կարող չենք, իսկ հոս միայն մեր անձնական քննութիւններն ուզած ենք տալ: Կը գնենք միայն մեր անձամբ դիտած նկարագիր տուող յատկութիւններն (caractéristique) նկատմամբ նշանակութեան եւ ազգեցութեան Հայոց ի կաւկաս եւ գլխաւորաբար յԱնդրկաւկաս:

Հայք՝ որ իբր Էրեւայք արեւելից կը նկատուին, եւ որ շատ հին քաղաքակրթութիւն ունին, եւ ի քրիստոնէութիւն դարձած են նախ քան զԱրացիս՝ որոնց հատու ընդգիմապատկերն են,

¹ Այս ցանկին մէջ՝ որ բերին ետեւը կը գտնուի. կ'ըսէ հեղինակն Թէ ի բաց Թորոսն է ուրիշ քաղի մը լեզուաց հետ հայերէն բառերն ալ, գիտեալովանց արդէն ծանօթ ըլլալուն պատճառաւ:

ի բաց առեալ որ ինչ արեւելեան է բարոյից եւ կենցաղաբարութեան կողմանէ, — բարձր դիրք եւ նշանակութիւն ունին Վաւկասի մէջ, որ եւ Վաւկասի սահմաններէն անդին ալ կ'անցնի, եւ ամենեւին չի համեմատար իրենց սակաւթիւ բազմութեան եւ գրից հետ՝ զոր ունին ընդհանրապէս տիեզերաց մէջ:

Հալք գրեթէ անընդհատ օտար իշխանութեանց տակ գտնուած եւ կամ ներքին անիշխանութեան մէջ մնացած են, որուն գլխաւոր պատճառն է աշխարհագրական դիրքն ու քաղաքական դէպքերը: Քրիստոնէութիւնն Գ. դարուն սաստիկ պատերազմներով մտաւ:

Յընթաց դարաց Հալք հին աշխարհի հեռաւոր գաւառներու մէջ գաղթականութեամբ ցրուած են. սակայն հիմա ալ առաւել բազմութեամբ իրենց նախնի հայրենիքը կը բնակին, Ունին զարմանալի հաստատութիւն, յարատեւութիւն եւ խոհեմութիւն, եւ բախտակից են ընդհանրապէս Հրէից. սեր են գրամագլխոյ եւ առաւել քան զամենայն նիւթական շահուցեալներէ են: Սակայն թէ եւ Հրէից պէս օտար երկիրներ ցրուած են, բայց առաւելեալ են քան զնոսապէս որ ունին իրենց Պատրիարքը, կրօնական եւ ազգային կենդրոնն, ինչպէս նաեւ սեպհական լեզուն եւ գաղականութիւն:

Նոյն իսկ ճնշումն ու գոթախտութիւնն ստուգիւ Հայ ազգին հաստատութիւնն ու զօրութիւնը զարգացուցած եւ հասուեցուցած է: Հայն ինք զինք կը պահպանէ թէ՛ արտաքուստ, այսինքն՝ մարմնոյ շէնքին եւ երեսաց պատկերին կողմանէ, եւ թէ՛ կրօնից, բարոյից եւ սոցիոթականց կողմանէ: Արուեստը եւ գիտութիւնը յառաջագոյն շատ ծաղկեալ էին: Հայ բարձրագուտին ցածագոյն կողմանց արուեստական ուղղութիւնն որ շատ ինկած է այժմ, ասոնց գոյութեան առաջին հիմն եղած էր:

Հայոյն ընտանեկան պինդ եւ ներքին կապի, իւր ազգանգը, շրջահայեցութիւնն, իւր գործունեայ միտքն՝ որ նիւթական շահուց կարի յոյժ ուղղեալ է, եւ որ իւր փնտռած եւ գտած ամէն վիճակաց մէջ իւր գլխաւոր առաջնորդն է, իւր առեւտրական հանձարն եւ անխնդ գործունէութիւնն՝ զոր կը ցուցնեն յամենայն յոր կը ձեռնարկէ, — այս ամենայն իւր ազդեցութիւնն ի Վաւկաս եւ ամէն տեղ ուր կը գտնուի՝ առաւել մեծագոյնն է. որոշիչ կ'ընեն, եւ իւր դիրքը նշանաւորագոյն եւ առաւել ազդեցիկ. ուր ընդհանրապէս Ռուս-Վրացիներուն եւ Թաթարներուն առ Հայն ցուցած հակակրօնութիւնն՝ որուն

պատճառն է Հայոյն գերագոյն դիրքն, արդեամբք եւ իրօք անշնամակ է:

Հայոյն ազգային զգածումն, — որ ընտանեկան պինդ կենաց հետ կառաւարդ ներդաշնակութեան մէջ է, եւ արտաքին կարգի զարգացած ըլլալով՝ եղբայրաբար զիրար կը բռնէ, — բողոքովն առանձինն զօրութիւն եւ նշանակութիւն մը կու տայ այս ազգին յարեւելս, որ կ'երեւայ ի Վաւկաս նոյն իսկ ի կարգս զօրաց անուանի անձնաւորութեանց բռնած յաճախ բարձրագոյն զինուորական աստիճաններէն: Դեռ շատ մօտերս ի Ռուսիա շատ հանձարեղ Հայ մ'եղաւ ամենահայաւոր աստիճանն՝ որ միահեծան տերութեան մէջ հպատակի մը արուիլ երբեք կարելի է:

Ամէնէն աւելի որոշ եւ զգալի կ'երեւայ Վաւկասի Հայոյն աճեցուն նշանակութիւնն եւ սաստկացող ազդեցութիւնն՝ եթէ դէմընդդէմ դրուի Վրացուն (Grusiner), որոնք Հայերէն կը ծծուին, կը տարալուծեն, եւ առանց դէմ գնել կարենալով՝ ետ կը մղուին, եւ որոնք իրաւամբք կամ յանիրաւի՝ իրենց հակակրօնութիւնն առ Հայս կը ցուցնեն: Թեւեւ Հայոց մէջ կան քանի մ'իշխանագունք եւ անսակ մ'ազնուականք՝ որ իրենց ծագումը գլխաւորաբար թաթարական ազդեցութեան պարտական են, սակայն պէտք երբ զՀայս ասակապետական (démocratique) եւ դասակարգէ զուրկ (ständelos) համարիլ, ճիշդ հակառակն աշուսապետական եւ աւատական Վրացուն: Թաճախ բարձրագոյն եւ միջին աստիճանի Վրացիք Հայ կնոջ հետ կ'ամուսնանան, բայց գրեթէ բնաւ վրացի կին մը չ'ամուսնանար Հայ երկան հետ: Վաւկասի շատ քաղաքներու մէջ Հայ վաճառականք Վրացի կը ձեւանան՝ իւրենց վիճակին եւ գործոյն աւելի արժէք տալու եւ յաճախորդ վատըրկելու համար:

Շատ զգալի է, ինչպէս ըսինք, Հայոց գլխոյն չափազանց կարճութիւնն ու բարձրութիւնն: Ընդհանրապէս Հալք երեսաց շատ մեծ նմանութիւն ունին, որ թերեւս ի ֆիզիոլոգիական բնականութեան մէջ առաւել նշանաւոր ըլլայ, Ի մասնաւորի կանայք զարմանալի նմանութիւն կը ցուցնեն, եւ ունին բողոքովին իրենց յատուկ սեւեռեալ, — այսպէս ըսենք — անթափանցիկ կապարեայ աչք: Արանց զգեստը գրեթէ կառարեալ պարսկական է, իսկ կանանց՝ վրացի, բայց զգալապէս արեւելեան:

Հ. Գ. Գ.